

اولین فولکلوریست آذربایجان – بابا کوهی باکووی

علی شامیل

مترجم: اکبر سعادت قلی پور آذر

ایمیل:

alishamil@yahoo.com

وابستگی:

مؤسسه فولکلور آکادمی علوم آذربایجان

رئیس اداره روابط خارجی

چکیده:

در آذربایجان در زمینه جمع آوری و انتشار متون فولکلور کارهای زیادی انجام شده است. با این حال، تحقیقات بسیار کمی در مورد اولین فولکلورهای ما و فعالیت های آنها انجام شده است. اگرچه در مورد خلاقیت های علمی و هنری باباکوهی باکووی تحقیقات گسترده ای صورت گرفته است، اما فعالیت فولکلور او به دلایلی نادیده گرفته شده است. با این حال بسیاری از آثار او را می توان اولین نمونه مطالعات فولکلور ما دانست. اگرچه این آثار به زبان عربی نوشته شده بود، اما بابا کوهی باکووی بصورت حرفه ای، متون فولکلوریک را جمع آوری کرده، اطلاعات گسترده ای در مورد راویان ارائه می کرد و گاه نیز تاریخچه ای را که جمع آوری و نوشته بود نشان می داد. نمونه آن اثر «بدایه حال الحلاج» است که از آنجا درمی یابیم که بابا کوهی باکووی حقانیت متفکر بزرگ صوفی منصور حلاج (۸۵۸-۹۲۱م) را در حالی که در شهر بود، روایت کرده است. روایات گردآوری شده توسط بابا کوهی باکووی اولین و حتی بسیار ارزشمند در عالم علم درباره منصور حلاج به شمار می رود. این اثر از منظر تاریخ فولکلور ما ارزشمند است زیرا نکاتی در مورد اینکه توسط چه کسی، کجا و چه زمانی جمع آوری شده است وجود دارد.

کلمات کلیدی: بابا کوهی باکووی، حلاج منصور، مطالعات فولکلور آذربایجان قرن ۱۰-۱۱.

استناد (آپا): شامیل، ع. اولین فولکلوریست آذربایجان – بابا کوهی باکووی. ارومیه: فصلنامه تخصصی "مطالعات تاریخ

آذربایجان و ترک" سال ۰۲، شماره ۰۵، پاییز ۱۴۰۳. ۸۶۹۰-۳۰۴۱ شاپا

Ali Şamil

Translator: Akbar Saadat
Qolipour Azar

Email:

alishamil@yahoo.com

Affiliation:

Leader of the department of
international Relationships of
Folklore institute of National
Academy of Sciences of Azerbaijan.

The First Folklorist of Azerbaijan: Baba Kuhi Bakuvi

Abstract:

In Azerbaijan, a great deal of work has been done in the collection and publication of folkloric texts. However, little research has been conducted on the Azerbaijan first folklorists and their artistic activities. Although extensive studies have been carried out regarding the scientific and artistic creativity of Baba Kuhi Bakuvi, his folkloric activities have been overlooked for some reasons. Nonetheless, his works can be regarded as the earliest examples of Azerbaijan folkloric studies.

Although these works were written in Arabic, Baba Kuhi Bakuvi collected folkloric texts professionally, providing extensive information about the narrators and sometimes indicating the history of the texts he gathered and wrote. An example his works is "Badayat hal al-Hallaj (Al_Hallaj's Innovations)," from which we know that Baba Kuhi Bakuvi narrated the righteousness of the great Sufi, Mansur Hallaj, (858-921) while he was in the city.

Narrations collected by Baba Kuhi Bakuvi are among the earliest and most valuable sources about Mansur Hallaj. This work is significant from the perspective of our folklore history because it contains details about who collected it, where, and when.

Key words: Baba Kuhi Bakuvi, Hallaj Mansur, Azerbaijan folklorism of 10-11th centuries.

CITATION (APA):

Şamil, A. The First Folklorist of Azerbaijan: Baba Kuhi Bakuvi. Urmia: "Studies on Azerbaijan and Turk's history" Specialized Journal, year 02, number 05, fall 2024, ISSN: 3041-8690.

Əli Şamil

Tərcüməçi: Akbar Saadat
Qolipour Azar

E-poçt:

alishamil@yahoo.com

Mənsubiyyət:

AMEA Folklor İnstitutu,
Xarici Əlaqələr Bölməsinin
müdiri.

AZƏRBAYCANIN İLK FOLKLORÇUSU – BABA KUHI BAKUVİ

Xülasə:

Azərbaycanda folklor mətnlərinin toplanması, pasportlaşdırılması və nəşri sahəsində xeyli iş görülmüşdür. Lakin ilk folklorşünaslarımız, onları fəaliyyəti haqqında çox az araşdırmalar aparılıb. Baba Kuhi Bakuvinin elmi və bədi yaradıcılığı haqqında geniş araşdırmalar aparılsa da onun folklorşünaslıq fəaliyyəti nədənsə diqqətdən kənar qalıb. Halbuki onun əsərinin bir çoxunu folklorşünaslığımızın ilk nümunələri sayı bilərik. Bu əsərlər Ərəb dilində yazılsa da Baba Kuhi Bakuvini bir folklorşünas peşəkarlığı ilə mətnləri toplamış, söyləyicilər haqqında geniş bilgi vermiş, bəzən də topladığı və yazıya aldığı tarixi də göstərmişdir. Buna nümunə kimi onun "Bədayət hal əl-Həllac-Həllacın həyatı və ölümü" əsərini göstərmək olar. Oradan öyrənirik ki, Baba Kuhi Bakuvini Həllac Mənsur (858-921) haqqında rəvayətləri Şuştar şəhərində olarkən böyük sufi mütəfəkkirinin oğlu Həmdin dilindən yazıya alıb.

Baba Kuhi Bakuvinin topladığı rəvayətlər elm aləmində Həllac Mənsur haqqında ilk və olduqca dəyərli qaynaq sayılır. Bu əsər folklorşünaslıq tariximiz baxımından ona görə dəyərlidir ki, kimdən, harada və nə vaxt toplandığı haqqında qeydlər var.

Açar sözlər: Baba Kuhi Bakuvini, Həllac Mənsur, 10-11-ci yüzil Azərbaycan folklorşünaslığı.

CITATION (APA):

Şamil, Ə. AZƏRBAYCANIN İLK FOLKLORÇUSU – BABA KUHI BAKUVİ. Urmiya: "Azərbaycan və Türk tarixi araşdırmalar" İxtisaslaşdırılmış Jurnal, il 02, nömrə 05, Payız 2024, ISSN: 3041-8690.

Ali Şamil

Çeviren: Akbar Saadat
Qolipour Azar

E-posta:

alishamil@yahoo.com

Üyelik:

ANAS Folklor Enstitüsü, Dış
İlişkiler Dairesi Başkanı.

AZERBAIJAN'IN İLK HALKBİLİMCİSİ – BABA KUHI BAKÜVİ

Özet:

Azerbaycan'da folklor metinlerinin bulunması, pasaportlanması ve yayınlanması alanında birçok çalışma yapılmıştır. Ancak ilk folklorcularımız ve faaliyetleri hakkında çok az araştırma yapılmıştır. Baba Kuhi Bakuvî'nin bilimsel ve sanatsal çalışmaları kapsamlı bir şekilde araştırılmış olmasına rağmen folklor faaliyetleri bazı nedenlerden dolayı gözden kaçırılmıştır. Ancak onun pek çok eseri folklor çalışmalarımızın ilk örnekleri sayılabilir. Bu eserler Arapça yazılmış olmasına rağmen Baba Kuhi Bakuvî, metinleri bir halkbilimci profesyonelliğiyle toplamış, anlatıcılar hakkında geniş bilgiler vermiş, bazen de derleyip yazdığı tarihi de göstermiştir. Bunun bir örneği de "Bedayet hal el-Hallac-Hallac'ın hayatı ve ölümü" adlı eseridir. Buradan Baba Kuhi Bakuvî Hallac Mansur (858-921) hakkında Şuşter şehirdeyken büyük mutasavvıf düşünürün oğlu Hamd'ın dilinden yazdığını öğreniyoruz.

Baba Kuhi Bakuvî'nin derlediği rivayetler, Hallac Mansur'la ilgili bilim dünyasında ilk ve çok değerli kaynak olarak kabul edilmektedir. Bu eserde kim tarafından, nerede ve ne zaman derlendiğine dair notlar bulunması nedeniyle folklor tarihimiz açısından değerlidir.

Anahtar kelimeler: Baba Kuhi Bakuvî, Hallac Mansur, 10-11. yüzyıl Azerbaycan folklor çalışmaları

CITATION (APA):

Şamil, A. AZERBAIJAN'IN İLK HALKBİLİMCİSİ – BABA KUHI BAKÜVİ. Urmiye: Üç Aylık "Azerbaycan ve Türkiye Tarihi Üzerine Araştırmalar" Uzmanlık Dergi, yıl 02, sayı 05, Sonbahar 2024, ISSN: 3041-8690.

Giriş:

Hər il onun qəbrini ziyarətə minlərlə zəvvar və türist gəlir. Çoxları onun adını və atasının adını, soyadını unudub. Yaddaşlarda Baba Kuhi kimi qalıb. Məni isə Baba Kuhinin qəbri başına çəkən nə inanc, nə də turist marağıydı. Baba Kuhiyə - həmyerilimiz olan bir sufiyə, arifə, Azərbaycanın dünyada tanından ilk böyük folklorçusuna qəbri başında fatihə oxumaq istəyi idi. Sovetlər zamanında din alimlərini təbliğ etmək qadağan idi. Buna baxmayaraq, onun haqqında xeyli məqalə yazılmış, hətta kitab da çap edilmişdi. Səbəb isə Baba Kuhinin din alimi deyil, sufi filosofu kimi təbliğ edilməsi idi. Sufi-arifin dünyagörüşü haqqında Sovet dövründə yazılanlar zamanın ideoloji təsirindən kənar deyil. Sovetlər Birliyi dağılandan sonra yazılanlar öncəkilərdən xeyli fərqlənməyə başladı.

Qəribəmə gələn o oldu ki, Şirazda görüşdüyüm Qaşqay ziyahılarının çoxu Baba Kuhini şirazlı bir fars kimi tanıyırdı. Onun Qafqaz dağlarının güneyində, indiki Azərbaycan Respublikasının ərazisində mövcud olmuş Şirvanşahlar (861-1538) dövlətindən gəldiyini çox az adam bilirdi. Vaxtilə şəhərdən aralı, Cəfərabad kəndinin ərazisi olan bu yer indi şəhərə bitişikdir.

Qaynaqlarda Baba Kuhinin adının və soyadının yazılışında fərq o qədər də çox deyil. Ciddi fərq onun künyəsinin Bakuvi, Şirvani, Şirazi, Nişapuri kimi yazılmasındadır. Bunu da təbii saymaq olar. Məşhur insanlarla qürur duymaq, onu özünün həmyerlisi, qohumu saymaq dünyanın hər yerində yayğındır. Homer, Yunis İmrə və b. görə bəzən şəhərlər adından insanlar bir-birini məhkəməyə verirlər.

Azərbaycandan Avropa ölkələrinə, uzaq Amerikaya, Yaponiyaya və Çinə gedənlərin sayı Şiraza gedənlərdən qat-qat çoxdu. Halbuki, orta yüzillərdə, insanlar karvanlarla gedib-gələndə Şirazla Azərbaycanın əlaqəsi daha sıx olub. Sərhədlər açıldıqdan 28 il keçməsinə, İran İslam Respublikası tərəfindən viza götürülməsinə baxmayaraq, Şiraza gələn həmyerlilərimiz təkamseyrəkdir. Onların da çoxu bilgisizlikdən buraya gəlmir.

Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasının birinci cildində yazılıb: "Baba Kuhi Bakuvi (Məhəmməd, yaxud Məhəmmədəli ibn Abdullanın təxəllüsü, 948-1050) "Azərbaycan şairi, filosofu, Şərq ölkələrinə (İran, Ərəbistan, Hindistan və s.) səyahət etmiş, bir müddət İranın Nişapur şəhərində, sonra Şirazda yaşamışdır... Əvvəllər ortodoks İslam mövqeyində durmuş, sonralar batiniliyin ilk nəzəriyyəçilərindən olmuşdur. Fəlsəfi görüşlərinin əsasını təşkil edən materialist meyilli panteizm, zərdüştlüklə, Empedokl və Pifaqor təlimlərinin ayrı-ayrı

müddəaları ilə uyğun cəhətlərə malikdir... "Qafillərə xəbərdarlıq" və "Əl-Hüseyn bin Mənsur əl-Həllacın həyatının əvvəli və axırı" əsərini şərqşünas Louis Massinyon fransızcaya tərcüməsi ilə birlikdə çap etdirmişdir (1914, Paris)" (ASE, 1976:517, I cild).

1. Baba Kuhinin qəbrini təmir etdirən Hacı Zeynalabdin Şirvani

Baba Kuhi dəfn edildikdən sonra qəbri üzərində qoyulmuş başdaşı günümüzədək gəlib çatmamışdır. Araşdırıcılar 11-ci yüzilin qaynaqlarında onun doğumu, ölümü, doğulduğu yer haqqında bilgiyə rast gəlməmişlər. Hindistandan Şiraza gələn Hacı Zeynalabdin Şirvani (1780-1838) Baba Kuhinin qəbirini ziyarət etmişdir. Sufi alimin qəbrinin baxımsızlığı onu çox üzmüşdür.

Nurəddin Kərəmovun yazdığına görə, 40 ildə 60 min kilometr yol keçmiş Hacı Zeynalabdin Şirvani "Təmkin" ləqəbilə şeirlər yazsa da, 15 ilə yaxın Məstəli şah ləqəbilə Nemətullah dərvişlərinin müridlərindən olsa da, əsasən, səyyah kimi tanınıb. Hacı Zeynalabdin Şirvani səkkiz il Hindistana səyahət edəndən sonra 1809-cu ildə Şiraza gəlir. Lakin burada çox qalmır (Kərəmov, 1977:20). Şiraza ikinci gəlişi haqqında İran alimlərindən Hacı Mirzə Həsən Rükizadə (Adəmiyyət) bilgi verir. O yazır ki, Nemətullah təriqətinin şeyxlərindən olan Hacı Zeynalabdin Şirvani hicri 1234 (miladi 1815) ildə Şiraz yaxınlığında Baba Kuhi deyilən yeri özünə məskan seçir. Nemətullah dərvişlərindən olan Rəhmətəlişahın xahişi ilə Baba Kuhidən Şiraza köçür. Müxtəlif fasilələrlə 1826-cı ilin martınadək Şirazda yaşayır (Kərəmov, 1977:18). Bir çox əyalət hakimləri Hacı Zeynalabdin Şirvanini incidib, mühafizəkar din xadimləri onun haqqında mənfi fikirlər formalaşırsalar da, Məhəmməd şah (hakimiyyəti 1834-1848) hakimiyyətə gəldikdən sonra səyyaha münasibət dəyişir. Şah ona 1834-cü ildə Şiraz yaxınlığında illik gəliri min tümən olan bir kənd bağışlayır. Səyyahın 1248-ci (hicri-qəməri) ildə (miladi 1832-1833) Cəlaləddin Məhəmməd, iki il sonra da Hüsəməddin Əli adlı övladları doğulur (Kərəmov, 1977:28-29). Nürəddin Kərəmov səyyahın yaxın dostu Məsuməlişah Şirazinin "Tərayiqül-həqayiq" əsərindən gətirdiyi alıntıda yazır: "Böyük əmim Hacı Məhəmmədağı belə nəql edir: "Hacı Zeynalabdin Şirvani arvadı ilə birlikdə son dəfə Məkkəyə gedərkən mən də onunla idim. Ciddəyə yaxınlaşdığımız zaman o vəfat etdi. Mən onun cənazəsini Ciddəyə gətirib, şəhərdəki Ümmayna-Havva qəbristanlığında dəfn etdim" (Kərəmov, 1977:32). 1838-ci ilin qışında baş vermiş bu hadisədən sonra Məkkə ziyarətini başa çatdıran Hacı Məhəmmədağı səyyahın ailəsini yenidən Şiraza gətirir.

Səyyahın "Riyazüs səyahət - Səyahət bağçaları" (1822), "Hədəiqüs səyahət - Səyahət bağları" (1827) və "Bustani səyahət - Səyahət gülzarı" (1832) əsərləri coğrafiyaçılar, tarixçilər, etnoqraflar, filosoflar üçün dəyərli qaynaq rolunu oynamışdır (Kərəmov, 1977).

Faktlardan belə qənaətə gəlirik ki, tarixən Şirvanla Şiraz arasında sıx bağlılıq olmuşdur. Hacı Zeynalabdin Şirvani Şiraza gedərkən Baba Kuhinin adı ilə bağlı olan yerdə yaşamış, 1236-cı (miladi 1820-1821) ildə burada evlənmişdir. Şirazda olarkən maddi vəziyyəti yaxşılaşan kimi, həmyerlisi olan böyük sufinin qəbrini abadlaşdırmış, ona başdaşı qoydurmuşdur. Ondan 22 il sonra isə Fars vilayətinin hakimi Təhmasib Mirzə qəbirin üzərində bir türbə tikdirmişdir.

2. Baba Kuhinin doğumu haqqında fərqli fikirlər

Araşdırıcılar Baba Kuhinin zamanında yazılmış qaynaqlarda onun doğulduğu yer və il haqqında bilgiyə rast gəlməyiblər. ASE-də böyük sufi-arifin 948-1050-ci illərdə, İslam Ensiklopediyasında 947-954-cü illərdə doğulub 1050-ci ildə öldüyü yazılır. Vikipediada Baba Kuhi Bakuvü məqaləsində qaynaq göstərmədən sufi-arifin 933 (934) - 1074-cü illərdə yaşadığını göstərir. Zakir Məmmədov isə yazır: "İlkin qaynaqların verdiyi məlumata görə, mütəfəkkirin ölüm tarixi təxminən 1037-ci ilə düşür. Məhəmməd Bakuvü ömrünün axır çağlarında (90 yaşından sonra) Şirazın yaxınlığında bir mağaraya çəkilib orada yaşamışdır" (Məmmədov, 2006:60). Onda belə anlaşılar ki, Zakir Məmmədov da Baba Kuhinin 947-ci ildən öncə anadan olduğu fikrindədir.

M.Nazif Şahinoğlu İslam Ensiklopediyasının 26-cı cildindəki "Kuhi-Şirazi" məqaləsində yazır: "336-343-cü illərdə (947-954) Şirazda anadan oldu. Adının Nefəhatül-ünsdə (Əbdürrəhman Caminin əsərinin qısa adı-Ə.Ş.) və ona dayanan qaynaqlarda Ali b. Muhamməd şəklində göstərilməsi yanlışdır. Bu yanlış Şeddül-izar adlı kitabın iki əlyazma nüsxəsindən qaynaqlanmaqdadır və onun haqqında danışan ilk əsərlərdə adı Muhammed b. Abdulla olaraq qeyd edilməkdədir. Ömrünün böyük bir qismini Şirazın quzeyindəki dağın ətəyində keçirdiyi üçün Kuhi (dağlı) ləqəbilə tanınır. Ulu babası Bakuyənin (Bakeveyh) adı Şiraz xalqının dilində zamanla Baba şəklinə düşüb, Sədi Şirazi də Bostanında (Sədi Şirazinin "Bustan" əsəri nəzərdə tutulur-Ə.Ş.) onu Baba Kuhi deyə anmış və tərifləmişdir" (Şahinoğlu, 2002: 347, 26 cild) Vikipediada yazılanlara görə, Baba Kuhi 140 il ömür sürmüşdür. Bu da heç inandırıcı görünmür.

Baba Kuhi haqqında ilk və ən mötəbər qaynaq Şərqi böyük şairi və araşdırıcısı Əbdürrəhman Caminin (1414-1492) "Nefəhatü'l Uns Min Hadaratu'l-Kuds" əsəridir. Əsər Farscadan Türkcəyə tərcümə edilərək 1971-ci ildə İstanbulda nəşr edilmişdir.

M.Nazif Şahinoğlu kimi İslam təriqətlərini gözəl bilən bir araşdırıcının "Ulu babası Bakuyənin (Bakeveyh) adı Şiraz xalqının dilində zamanla Baba şəklinə düşüb" yazması təəccüb doğurur. Təsəvvüf haqqında sözlüklərdə baba sözünün mənəvi ata, mürid, təriqət başçısı, yolgöstərən anlamında işlədildiyini (Göyüşov, 2001: 41) yazırlar. Maarifə Hacıyeva və Mehmet Rıxtımın birgə hazırladıqları "Folklor və təsəvvüf ədəbiyyatı sözlüyü" kitabında baba sözü haqqında bir az geniş bilgi verilir. Araşdırıcılar yazır: "Ata, şeyx, mürid kimi hörmətə layiq kişiler... Əhməd Yəsəvinin Anadolu torpaqlarına gəlmiş xəlifələri və müridlərinə də baba deyilmişdir. Təsəvvüfdə sülük yoluna girən, nəfsinə qalib gələn, nəfsində ölmüş, ruhunda dirilmiş və cəmiyyət üçün yararlı hala gəlmiş kişilərə baba deyilir... Bu təbir Bəktəşi şeyxləri üçün ünvan olaraq söylənir... İstər Azərbaycanda, istərsə də Türkiyədə baba adı daşıyan yer və pir adları təsəvvüflə bağlıdır... Baba Samit piri, Soltan Baba piri, Baba Dilim piri, Şeyx Baba piri (Azərbaycan) kimi yer və türbə adları bu yerlərdə yaşamış və ya dəfn edilmiş dərvişlərin xatirəsini yaşadan adlardır" (Hacıyeva, Rıxtım, 2009: 59).

Doğuda hörmətlə yad edilən Arslan Baba, Seraxs Baba, Baba Dehqan, Baba İlyas, Baba İshaq, Baba Samit, Baba Tahir Üryani, Baba Fərəc, Baba Kamil Xocəndi və b. adlardakı baba sözü də məgər Bakuyənin (Bakeveyh) adının Şiraz xalqının dilində zamanla Baba şəklinə dönməsi ilə yaranmışdır? Açıq-aşkar görünür ki, Bakuyə (Bakeveyh) Baba Kuhiyə çevrilməyib. Baba - təriqət başçısı, Kuhi də dağda yaşayan anlamındadır.

Əbdürrəhman Caminin (1419-1492) "Nəfəhatül-üns"(müqəddəs yelərdən əsən dostluq əsərində Şirvani-i Kəbir və Şirvani-i Sağirdən söz açılır. Tahsin Yazıcı "İslam Ensiklopediyası"nın 10-cu cildindəki "Ebu Said Ebul Hayrı" məqaləsində göstərir ki, 9-10-cu yüzillərdə Xorasanda böyük bir sufi mühiti olmuşdu. Xorasan sufiləri içərisində önəmli mövqe tutan Əbu Səid Əbul Xeyrinin müridlərindən Əbu Nasir-i Şirvani Azərbaycanda təkkə açmış və ətrafına çox sayda mürid toplamışdır (Yazıcı, 1994: 220-222, 10 cild).

Professor Eybalı Mehreliyev "Baba Kuhi Baküvi və Pir Hüseyn Şirvani" kitabında qaynaqlara dayanaraq bu qənaətə gəlir ki, Şirvani-i Kəbir Baba Kuhi kimi tanınan Əbu Abdullah Muhəmməd b. Abdullah Bakuvi, Şirvani-i Sağir isə onun kiçik qardaşı Hüseyn Şirvanidir

(Mehreliyev, 2012: 15). Eybalı Mehreliyevə görə, Şirvanşah Mənuçöhrün məşhur vəziri Pir Hüseyn Şirvaninin (onun Navahı kəndi yaxınlığında, Pirsaat çayı sahilindəki türbəsi də ziyarətgahdır) doğmaca qardaşı olan Baba Kuhi Bakuvi 933-934-cü ildə doğulub. Dəniz səviyyəsindən 3632 metr yüksəkdə olan, hər yay zirvəsinə minlərlə insanın ziyarətə getdiyi Babadağ adı da elə Baba Kuhidən alınmışdır (Mehreliyev, 2002: 37).

3. Baba Kuhinin əsərləri haqqında fikir ayrılıqları

Azərbaycanlı Abbasqulu ağa Bakıxanovun, Əli Əjdər Səidzadənin, Zakir Məmmədovun, Sara Aşurbəylinin, Solmaz Rzaquluzadənin, Nürəddin Kərəmovun, Məsiəğa Məhəmmədinin, Sənan İbrahimovun, Nailə Vəlixanlının, Füzuli Bayatın və b. elmi əsərlərində Baba Kuhi haqqında dəyərli bilgiler var.

Şirvanşahlar dövlətinin tarixini araşdıran Sara xanım Aşurbəyli "Bakı şəhərinin tarixi: orta əsrlər dövrü" və "Şirvanşahlar dövləti" kitabında Baba Kuhidən söz açır. "Bakı şəhərinin tarixi: orta əsrlər dövrü" kitabında "Baba Kuhi batinidir. Lakin batiniliyin diapozonu o qədər genişdir ki, bu məsələ üzərində xüsusilə konkret bir şəkildə dayanmaq lazım gəlir... Belə hesab edirlər ki, o, sufidir. Bəzi tədqiqatçılar isə düşünürlər ki, o qələndəri idi. Qələndərilər isə heç də bütün məsələlərdə sufilərlə uzlaşmırdılar." (Aşurbəyli, 1998).

Baba Kuhi Bakuvinin Ərəb dilində bizə gəlib çatmış fəlsəfi əsərləri arasında "Əxbar əl-arifin", "Əxbar əl-qafilin", "Bədayət hal əl-Həllac" və başqalarının adını çəkmək olar" (Aşurbəyli, 1998) yazan müəllifin səkkiz il sonra çap olunmuş "Şirvanşahlar dövləti" kitabında oxuyuruq: "O, (yəni Baba Kuhi-Ə.Ş.) ilk gəncliyində əşərilik təriqəti başçısının ardıcılı, məşhur şeyx Əbu Abdullah Xəfifinin (ö.h.371-ci il (miladi 981/2) yanında təhsil almışdır. Ortadoks kəlamı bütün incəliklərinə qədər öyrənən Baba Kuhi müsəlman ölkələrini gəzməyə çıxmış, hədislər, İslamın görkəmli xadimləri haqqında məlumatlar toplamışdır. O, 10-11-ci əsrlərdə sufilik təliminin mərkəzi olan Nişapura gələrək burada sufiliyin görkəmli nümayəndələri-Əbu Səid ibn Əbül Xeyr əs-Süləmi və başqaları ilə görüşmüşdür. O, hicri 412-ci ildə (miladi 1021/2) Nişapur xanəqahının piri oldu. Ölümündən bir neçə il əvvəl Şiraza gəlib dağ mağarasında guşənişinlik həyatı yaşamış və h. 442-ci ildə (miladi 1050/1) orada ölmüşdür... Həmdullah Qəzvininin məlumatına görə, o, türbəsi və xanəqahı Şamaxı yaxınlığında, Pirsaat çayı sahilində yerləşən Pir Hüseyn Şirvaninin qardaşı idi (Aşurbəyli, 2006: 106). Qeyd edək ki, Həmdullah Qəzvininin (1281-1346) "Tarix-e qozide" əsərində (səh.785) olan bu bilgidən Yevgeni Bertels, Əli Əjdər Səidzadə, Solmaz Rzaquluzadə, Eybalı Mehreliyev və b. da istifadə etmişlər.

Tağı Musəvi Baba Kuhinin yuxarıda adı çəkilən əsərlərindən başqa "Hekayat əs-sufiyə" adlı əsərinin də olduğunu bildirir (Musəvi, 1967: 60). Zakir Məmmədov isə yazır ki, "Hekayat əs-sufiyə - Sufilərin hekayələri" əsərinin əlyazma nüsxələrindən biri İstanbulun Ayasofiya kitabxanasında saxlanılır. Bəzi mənbələrdə Məhəmməd Bakuvi əşariliyin (yəni 12 imam şiəçiliyi - Ə.Ş.) nümayəndəsi kimi də göstərilir. Mütəfəkkirin hədislər toplusu faktı onun sünni hüquqşünas alim və şolast olmasını söyləməyə də əsas verir (Məmmədov, 2006: 60).

İranlı araşdırıcı Həbibullah İmad evini təmir etdirərkən divardan içərisində bir neçə əlyazma olan sandıq tapır. Həmin əlyazmalardan biri də Fars dilində yazılmış bir "Divan" olur. Həbibullah İmad bu "Divanı" oxuyarkən onun Baba Kuhiyə aid olduğu qənaətinə gəlir. Beləliklə, Baba Kuhinin Farsca "Divan"ı tapıldığı fikri geniş yayılır.

Bu fikri yayan alimlərdən biri də Yevgeni Bertels olub. Baba Kuhinin dünyagörüşü haqqında kitab yazmış Solmaz Rzaquluzadə "Divanı"nın Baba Kuhiyə aid olduğunu söyləyərkən Yevgeni Bertelsin "Sufizm və sufi ədəbiyyatı" əsərinə dayanır. Füzuli Bayat isə yazır: "İlk Farsca sufi "Divan"ını yazanlardan biri Baba Kuhi Bakuvi, həm də Ərəbcə üç traktat yazmışdır. Milliyyətə Türk olan Baba Kuhinin dünyagörüşü ortacağ İran sufilərindən fərqlənir. Digər tərəfdən, əsərin bəzi yerlərində zərdüştlüklə bağlı anlayışların güclü olması (oda sitayiş, günəş Allahı Xurşidə pərəstiş və s.) Baba Kuhinin yerli kultu yaxşı bildiyini göstərir (Bayat, 2011: 95).

Gördüyümüz kimi, Solmaz Rzaquluzadə də, Füzuli Bayat da Baba Kuhinin "Divanı" olmasından söz açarkən Yevgeni Bertelsə dayanırlar. Yevgeni Bertels isə yazır: "Mənim dərin inamıma görə, Kuhinin "Divanı" həqiqətdə həm də ibn Bakuyə adlandırılan alim şeyxə məxsusdur" (Rzaquliyeva, 1978). Alıntıdan aydın görünür ki, Yevgeni Bertels kimi məşhur bir alim "Divan"ın Baba Kuhiyə məxsus olduğunu söylərkən ciddi bir qaynaq göstərmir, "mənim dərin inamıma görə" yazmaqla kifayətlənir.

Yevgeni Bertelsin "Sufizm və sufi ədəbiyyatı" əsərini yazdığı dövrdən yüz ildən çox keçir. Bu illər boyunca tədqiqatçılar sufizm mövzusunda xeyli araşdırmalar aparmışlar. Həmin tədqiqatçılardan biri – Azərbaycan fəlsəfə tarixinin araşdırılmasına ömür xərcləmiş Zakir Məmmədova görə, "19-cu əsrdə Rzaquluxan Hidayətin İnsan və Kuhi təxəllüslü şair Əli Şirazinin bir şeir divanını Bakuviyə mənsub bilməsi həqiqətdən uzaqdır. Şiəliyi qızğın tərənnüm edən həmin "Divan" məzmun və üslubca 16-cı əsrə uyğundur" (Məmmədov, 2006: 61).

Zakir Məmədovun bu fikri inandırıcıdır. Birincisi, Baba Kuhinin əsərləri Ərəb dilində yazılıb. Orta yüzilliyin qaynaqlarında onun Farsca yazdığına dair bir qaynaq yoxdur. İkincisi, 16-cı yüzillikdə yaşayan şairlərə məxsus bir üslubda yazılmış "Divan"da həm də şiəliyi təbliğ edən şeirlərin olması bu əsərin Baba Kuhiyə aid olmadığını söyləməyə əsas verir.

M.Nazif Şahinoğlu da yazır: "Ancaq bu divandakı şeirlərin çoxunun hətta heç birinin ona (Baba Kuhiyə-Ə.Ş.) aid olmadığı da deyilir" (Şahinoğlu, 2002: 26). Heyf ki, M.Nazif Şahinoğlu "Divan"da yer alan şeirlərin Baba Kuhiyə aid olmadığını söyləyən araşdırıcıların adını yazmır.

4. Baba Kuhinin görüşdüğü alimlər

Tahsin Yazıcı yazır ki, Xorasan sufiləri içərisində önəmli bir yer tutan Əbu Səid Əbül Xeyrinin müridlərindən Əbu Nasir-i Şirvani Azərbaycanda təkkə açmış və bu təkkənin ətrafına çox sayda mürid toplanmışdır (Yazıcı, 1994: 220-222, 10 cild). Professor Eybalı Mehrəliyev isə bu müridlərin öndərlərinin Şirvani-i Kəbir adlandırılan Baba Kuhi və onun Şirvani-i Sağır adlandırılan kiçik qardaşı Hüseyn Şirvani olduğu qənaətinədir (Mehrəliyev, 2002: 37).

Bir müddət Şirvanda yaşadıqdan sonra Məhəmməd ibn Abdullah Bakuvi Doğu ölkələrinə səyahətə çıxır və Şiraz şəhərinə gələrək burada Əbu Abdullah ibn Xəfifiyə müridlik edir. Az zamanda şeyxinin və onun müridlərinin məhəbbətini qazanır, sufi şeirinin görkəmli nümayəndələrindən biri kimi tanınır. Şeyxi dünyasını dəyişdikdən sonra onun təkkəsinə rəhbərlik edir. Bakuvi 981/982-ci ildə Şirazı tərk edib Bağdada, Nişapura gedir. Onun 988-990-cı illərdə Şirvanda yaşadığı da söylənir.

Nişapur mühiti ona olduqca güclü təsir edir. Çünki həmin dövr Xorasan süfizmin beşiyi sayılırdı. Böyük sufilər də o bölgədə yaşayırdılar. Həmin alimləri çox vaxt Xorasanın yeddi ulduzu, yeddi piri adlandırırlar. Yeddi pir – ulduz dedikdə İslam dininin sultanı həzrəti İbrahim Ədhəm, İslam dininin, həm də ariflərin sultanı, "Kitab-ül Əktab"ın müəllifi Bəyazit Bistami, kəramət və halət sahibi Əbül Fazil Saraxs (Saraxs Baba), kəramətli pir həzrət Əbu Səid Əbül Xeyri, "Qurani Şərif"ə böyük təfsir yazan, kəramətli pir, həzrəti Xoca Abdulla Ənsari, kəramətli pir, həzrəti Əbül Həsən Xaraqani, məşhur üləma, kəramətli pir, həzrət Fəxrəddin Əttar Nişapuri nəzərdə tutulurdu.

Abbasqulu ağa Bakıxanov "Gülüstan-i İrəm" əsərində yazır: "Tarixçilərin dediyinə görə, Şeyx Əbu Abdulla Əli bin Məhəmməd Bakılı həm dünyəvi, həm də ruhani elmlər sahəsində seçilirdi. O, uşaqlıq illərində dövrünün ən görkəmli alimlərindən Şeyx Abdulla Xəfifdən, Şeyx Əbül-Qasım Quşeyridən və başqalarından dərs almış, məşhur şeyx Əbu Səid Əbül Xeyri ilə elmi mübahisəyə girişmişdir. Onun biliyini yüksək qiymətləndirən Şeyx Əbül Abbas Nəhavəndi ilə uzun müddət əlaqə saxlamışdır. Ömrünün son illərində o, xəlvətə çəkilərək, Şiraz yaxınlığında bir mağarada yaşamış, Şərqi ən savadlı alimləri onun ziyarətinə gəlmişlər. O, 1051-ci ildə Allahın rəhmətinə qovuşmuşdur" (Bakıxanov, 1970: 138).

Belə alimlərlə görüşən, onlarla söhbətlər edən və öyrənən Məhəmməd ibni Abdulla Bakuvi Əbu Əbd ər-Rəhman Sullami öldükdən sonra onun xanəqahına rəhbərlik etməli olur. Lakin orada uzun müddət qalmır, yenidən Şiraza dönür.

Azmi Bilgin də "Təsəvvüf və təkkə ədəbiyyatı" kitabında (Bilgin, 2003: 296) Yevgeni Bertelsin "Sufizm və sufi ədəbiyyatı" əsərinə dayanaraq Baba Kuhinin Bağdadda Həllac Mənsur (858-921) ilə görüşdüyünü yazır.

Məsiəğa Məmmədli isə böyük əmək sərf edərək Baba Kuhinin "Bədayət hal əl-Həllac-Həllacın həyatı və ölümü" əsərini dilimizə çevirmiş, ona geniş izahlar yazaraq nəşr etdirmişdir. Oradan öyrənirik ki, Baba Kuhi Tustər şəhərində Həllac Mənsurun oğlu Həmdlə görüşüb. Həmdin atası haqqında dediklərini Baba Kuhi çox ciddi-cəhdlə qələmə alıb. Bu Həllac Mənsur (858-921) haqqında ilk və olduqca dəyərli qaynaqdır (URL-4).

Bu əsərdən aydın görünür ki, Məhəmməd Abdulla oğlu çox ciddi toplayıcı imiş. O, topladığı materialları günümüzün terminləri ilə desək, pasportlaşdırmış. Bu pasportlaşdırmadan da Həllac Mənsur (858-921) haqqında hekayə və xatirələrin kimdən və harada toplandığını öyrənirik.

Nişapurdakı sufi mühitindən söz açarkən Solmaz Rzaquluzadə yazır: "Burada bir tərəfdən şeyx Bəyazid əl-Bistaminin ekstaza çağırən, "Allahla qovuşmaqdan həzz alan", "ilahi eşq ilə məst olan (ərəbcə: sükr)" tələbələri, o biri tərəfdən Şeyx Cüneyd əl-Bağdadinin "ekstaz" və "sərməstlik"də sufilər üçün təhlükə görən (sufi bu zaman öz-özünü süni şəkildə qızıqdıraraq, fantaziyasını Allahla həqiqətən qovuşmaq kimi qələmə verir) ardıcılıqları vardı. Cüneydin tələbələri sufi üçün yeganə düzgün yolu "ayıqlıq"da (ərəbcə: səhv), "sakit, ayıq ibadətdə" görürdülər...

Mənbələrdə Bakuvinin Xorasan alimi Əbu Əbd ər-Rəhman Sullami və Əbül Qasim Qüşeyri ilə dostluğu, Əbu Abbas Nəhavəndi ilə elmi mübahisələri (həmin mübahisələrdə Nəhavəndi Bakuvinin üstünlüyünü etiraf etmişdi), həmçinin o dövrdə böyük populyarlıq qazanmış sufi şeyxi Əbu Səid ibn Əbül Xeyrlə birbaşa təmaslarda olması barədə də məlumatlar verilir” (Rzaquliyeva, 1978).

5. Baba Kuhinin Şiraza təkrar dönüşü

Nişapurda yaşadığı illərdə qızgın fəaliyyətinə, böyük alim və ariflərlə görüşüb fikir mübadiləsi etdiyinə görə bir çoxu onu Nişapurlu saymış və künyəsini Nişapuri yazmışdır. Yevgeni Bertelsin adı və soyadı Şeyx Məhəmmədəli Əbu Abdullah Məhəmməd ibn Abdullah ibn Ubeydullah ibn-Əhməd Şirvani Babakuhi (URL-5) kimi yazdığı böyük sufi arifin Nişapurdan Şirvana gəlməsi, oradan Şiraza getməsi, yoxsa Nişapurdan birbaşa Şiraza getməsi haqqında ciddi bir qaynaq yoxdur.

Zakir Məmmədov yazır: “Məhəmməd Bakuvi ömrünün sonlarında 90 yaşından sonra Şiraz yaxınlığında bir mağaraya çəkilib orada yaşamışdır (Məmmədov, 1986: 6-10). 90 yaşlı qocanın karvanla Şirvandan Şiraza getməsi o qədər də inandırıcı görünmür. Demək, Məhəmməd Abdulla oğlu 90 yaşlarından əvvəl Şiraza gedibmiş.

Onu nəzərə alsaq ki, keçmişdə yoluxucu xəstəliklərdən, təbii fəlakətlərdən, savaş və onun doğurduğu aclıqdan insanlar daha gənc ikən ölürdülər, onda Baba Kuhinin 100 ildən çox yaşaması da şübhə doğurur. Bu gün məzardakı kəllə sümüyü əsasında dünyasını dəyişmiş adamın portretini dəqiq yaratmaq mümkün olduğu kimi, onun sümüyündən alınmış nümunədən də cinsini, yaşını, irqini, hətta hansı nəsilə mənsub olduğunu da müəyyənləşdirmək olur. Heyf ki, indiyədək böyük sufi-arifin məzarını açıb onunla bağlı bəzi faktları incələməyiblər.

Doğunun məşhur alimlərindən Xacə Abdullah Ənsarinin yazdığına görə, Baba Kuhi Bakuvi 30 min hekayə və 3 min hədis toplayıbmiş. Onun topladığı hədislər sufi ruhlu olduğuna görə, mühafizəkar İslam alimləri bu hədislərə ciddi yanaşmamışlar.

Maqnitofonun, diktofonun, kameranın mövcud olduğu indiki dövrdə belə 30-35 min mətn toplayan folklorçuya az-az rast gəlmək olar. Kağız-qələmin ibtidailiyini, iş şəraitinin çətinliyini, yəni səfərlərdə, şam işığında yazmağı nəzərə alsaq, bu, çox çətin bir işdir.

Səyyah Hacı Zeynalabdin Şirvanı haqqında dəyərli araşdırmaların müəllifi olan Nürəddin Kərimov (URL-3) və "Baba Kuhi Bakuvi (Nişapuri, Şirazi) və Pirhüseyn Şirvani" kitabının müəllifi Eybalı Mehərliyevə görə (Mehərliyev, 2002: 37), kainatın heliosentrik sistemi haqqında Baba Kuhi Əbu Reyhan əl-Birunidən 30-40 il, Kopernikidən isə 500 il əvvəl fikir söyləmişdir.

6. Baba Kuhinin adı ilə bağlı olan yerlər haqqında

Baba Kuhidən yazanlar onun künyəsini Şirvani kimi də göstərirlər. Şirvan toponiminə çox yerdə rast gəlinə də, onlardan üçü daha məşhurdur. Bunların biri Qafqaz dağlarının güneyində - Azərbaycanda yerləşən Şirvan ərazisidir ki, miladi 861-1538-ci illərdə var olmuş Şirvanşahlar dövləti də elə bu ərazidə qurulmuşdur; ikincisi, bugünkü İran İslam Respublikasının Qüzeyində, Xəzərə yaxın bir yerdəki Şirvan qəsəbəsidir; üçüncüsü də bugünkü Türkiyənin Siirt vilayətindəki Şirvandır.

Bunlardan başqa, Şirvanla bağlı bir sıra ayrı toponimlər də var (Şirvancıq, Şirvanlı, Şirvan dərə vb.). Ancaq Şirvani ləqəbini götürən alim, sərkərdə, şair və səyyahların böyük əksəriyyəti Azərbaycanın Şirvan bölgəsi ilə bağlılığı olan şəxslərdir.

Azərbaycan müstəqilliyinə qovuşandan sonra Baba Kuhi haqqında yazılan publisistik məqalələrin sayı da çoxalmışdır. Bu yazılar böyük arifi tanıtmaq baxımından əhəmiyyətli olsa da, bəzən ifrata varılır. Harada Baba adı ilə bağlı ziyarətgah görülürsə, oranı Baba Kuhi ilə bağlamağa çalışırlar. Məsələn, Salyan rayonunun Qaraçala qəsəbəsi yaxınlığındakı Kurovdağın yamacında bir ziyarətgah var. Ziyarətgaha gələnlərin Həzrət Baba adlandırdıqları bu yeri son zamanlar Baba Kuhinin adı ilə bağlayırlar. Şirvan Şəhər Mədəniyyət Mərkəzinin məsləhətçisi Eldar Qəmərlı Sputnik saytının əməkdaşına deyir: "Vağamı müqəddəsləşdirən yeganə səbəb Yaxın Şərq ölkələrində səyyah, böyük şair və filosof kimi tanınmış Baba Kuhinin bir müddət burada yaşamasıdır... Lakin xalqın çoxəsrlik inancı və nəsiləndən- nəsilə ötürülməklə, mahiyyətcə dəyişikliyə uğramadan bu günümüzədək gəlib çıxmış rəvayətlər, heç də əsassız hesab edilə bilməz. Vağamla Pirsat çayı vadisi arasında 30-35 km məsafə var. Ola bilsin ki, Baba Kuhi həqiqətən əvvəlcə orada məskunlaşıb, sonra bu mağaraya köçüb" (URL-3).

Ehtimalla, "ola bilsin ki" ilə tarixi şəxsiyyətlər haqqında fikir söyləmək elmdən uzaqdır. Belə fikir və mülahizələr dolaşıqlıq yaradır. Baba sufilərdə təriqət başçısına, müridə verilən addır. Quba, Şabran, Şamaxı, İsmayilli rayonlarında da baba filankəs adı ilə türbələr və məzarlar var.

Babadağın da Baba Kuhinin adı ilə adlandırılması fakta dayanmır. Qafqaz dağ silsiləsinin güney-doğusundakı Babadağdan başqa Türk xalqlarının yaşadıkları Özbəkistan Respublikasının Surxandərə vilayətində, Surxandərya ilə Kafirniqan çayları arasında Babatau dağları, eləcə də Krımın Canköy rayonunda Babatau dağı var. Anadoluda da Fəthiyə rayonunun güney doğusundakı, Dənizli ilə Muğlanın arasında, Kəmər Su Anbarının güney batısında, Qara dənizin Ereyli ilə Devrek rayonları arasında və b. bölgələrdəki dağ adlarının da Baba dağ adlandırıldığını görürük (ASE, 1985: 288, I cild).

Arxeoloq F.İbrahimov 1990-1993-cü illərdə Qız qalasının yanında qazıntı apararkən orada tikinti qalıqlarına rast gəlmiş, 1998-ci ildə işini davam etdirəndə isə iki otağın salamat qalmış divarları ortaya çıxmışdır. Böyük otağın döşəməsində qazıntı aparılarkən batı tərəfdəki divarın güney-batısında tağ formalı taxça içərisində yerləşmiş mehrab aşkar etmişdir. Mehraabın üstündəki Ərəb əlifbasının kufi xətt ilə yazılmış mətni Məşədixanım Nemətova "Hakimiyyət Allaha məxsusdur" kimi oxumuşdur. Arxeoloq F.İbrahimova görə, aşkara çıxardığı bina qalığı məscid olmuşdur. O ehtimal edir ki, 11-ci yüzildə tikilmiş bu məscid Baba Kuhi Bakuvinin məscididir (URL-2).

Həm tarixi mənbələrdə, həm də xalq arasında dolayan rəvayətlərdə Bada Kuhinin təxəllüslərinə aid o qədər məlumatlar var ki, bunların hamısının bir tarixi şəxsiyyət barədə olmasının özü zaman-zaman mübahisə mövzusunə çevrilib.

Sonuc

Miladi 1051-ci ildə dünyasını dəyişən Baba Kuhini yaşadığı mağaranın yanında dəfn ediblər. Xəlifə Qaimin (1031-1075) zamanında demək olar ki, hakimiyyətin şəriksiz sahibi Deyləmli Buveyhilər sülaləsi olub. Bu sülalənin öndəgedənlərinin də Baba Kuhiyə sevgisi böyük olduğuna görə, qəbri üzərində türbə tikdiriblər. Sonrakı yüzilliklərdə baxımsızlıqdan türbə dağılıb.

Şərqin Nizami Gəncəvi, Sədi, Hafiz, Əbdürrəhman Cami, Nəsimi, Seyid Əzim Şirvani kimi dahi sənətkarları ona şeirlər həsr etmiş, öz əsərlərində Baba Kuhini xatırlamışlar (URL-6).

Baba Kuhinin milli mənsubiyyət məsələsinə Füzuli Bayat belə aydınlıq gətirir: "Demək lazımdır ki, indiki Türkmənistan, Əfqanıstan və İran ərazilərini əhatə edən tarixi Xorasan vilayəti erkən orta əsrlərdən ikidilli idi... Xorasan sufi məktəbi təbii ki, təkcə Türk sufizmi olaraq anlaşıla bilməz. Nişapur məktəbi və nümayəndələri Əcəm sufi qoluna daxil idilər və

onun milliyətcə Türk olan sufileri də (məsələn, Baba Kuhi, Xaraqani, Sührəverdi, Şeyx Mahmud Şəbüstəri və b.) Türk sufi şairləri, yaxud filosofları sayıla bilməz. Hətta Buxara bölgəsində yaranan nəqşibəndi təriqətinin dərvişləri də ikidilli idilər (Bayat, 2011:87).

Bizə görə, ikidillilik göstərilən şəxslərin Türk sufileri olması gerçəkliyini ortadan qaldırmır. Şirazda Azərbaycandan gedənlər Baba Kuhi zamanında yaşadıkları kimi, sonrakı yüzillərdə də yaşamlarını davam etdirmişlər. Səfəvilər dövründə Azərbaycandan Türklərin Fars vilayətinə aparılması oradakı azərbaycanlıların sayının və nüfuzunun artmasına səbəb olmuşdur. Şirazda və ona yaxın vilayətlərdə yaşayan Qaşqayların sayının 2,5 milyondan 5 milyonadək olduğunu yazırlar.

Şirazdan İsfahana gedən yolun solundakı yamacda yerləşən Baba Kuhi Bakuvi türbəsinin ətrafı beş il əvvəl yenidən abadlaşdırılmış, orada park salınmış, əsərlərindən parçalar daşlara yazılmış, ərazi turistik bölgəyə çevrilmişdir.

Qaynaqlar

1. ASE (Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası) (1976).. Birinci cild, Bakı.
2. Aşurbəyli Sara. (1998). Bakı şəhərinin tarixi: Orta əsrlər dövrü. Bakı: Azərnəşr, 356 s.
4. URL-1 Aşurbəyli Sara. (2006). Şirvanşahlar dövləti. <http://web2.anl.az:81/read/page.php?bibid=414639&pno=182405> s.
4. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. (2011). 6-cı cildə, 4-cü cild. Bakı: Elm, 2011. s.123
5. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. 6 cildə, 4-cü cild. Bakı: Elm, 2011. s.124
6. URL-2 Baba Kuhi məscidi. https://az.wikipedia.org/wiki/Baba_Kuhi_m%C3%A9scidi
7. URL-3 Kuhi_Bakuvi_m%C3%A9scidi mağaraya çəkildi, oradan qeyb oldu. <https://sputnik.az/life/20161125/407843867/salyan-qaracala-vagam-filosof.html>
8. Bakıxanov Abbasqulu Ağa. (1970). Gülüstan-i İrəm. Bakı: Elm.
9. Bayat Füzuli. (2011). Türk təkkə (təsəvvüf) ədəbiyyatı, Bakı: Elm və təhsil.
10. Göyüşov Nəsim. (2001). Təsəvvüf anlayışları və dərvişlik rəmzləri, Bakı: Tural-Ə Nəşriyyat Poliqrafiya mərkəzi.
11. Hacıyeva Maarifə, Rıxtım Mehmet. (2009). Folklor və təsəvvüf ədəbiyyatı sözlüyü, Bakı: "Nurlan" nəşriyyatı.
12. Kərəmov Nurəddin. (1977). Qırx il səyahətdə, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı.
13. URL-4 Məmmədli Məsiyə. Həllacın həyatı və ölümü - Baba Kuhi Bakuvi, <http://artkaspi.az/az/hellacin-heyati-ve-lumu-mesiaa-mehemmedi/#.W4cLfpVR3IU>

14. Mehreliyev Eybalı. (2002). Babakuhi Bakuvi (Nişapuri, Şirazi) və Pirhüseyn Şirvani, Bakı: "Nafta-Press" nəşriyyatı.
15. Məmmədov Zakir. (2006). Azərbaycan fəlsəfəsi tarixi, Bakı: Şərq-Qərb nəşriyyatı.
16. Musəvi Tağı. (1967). Bakı tarixinə dair orta əsr sənədləri, Bakı.
17. Rzakuluzade Solmaz. (1978). Mirovozreniye Baba Kuhi Bakuvi, Baku.
18. Rzakuluzade Solmaz. (1982). Politeizm v Azerbaydjane v 10-12 vv., Baku.
19. Şahinoğlu M. Nazif. (2002). "Kuhi-i Şirazi", İslam Ansiklopedisi, cild. 22. 347, ŞƏHƏR:Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları,
20. URL-5 Şeyx Məhəmmədəli Babakuhi Bakuvi <http://gsaz.az/articles/view/274/sheyx-mahammadali-babakuhi-bakuvi>
21. Yazıcı Tahsin. (2002). "Ebu Said Ebu'l Hayr", İslam Ansiklopedisi, cild 10 ŞƏHƏR:Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları,.
22. Yeni Türk Ansiklopedisi.(1985).. ŞƏHƏR: Ötüken, Birinci cild.
23. URL-6 <http://www.dunya-az.com/mobil/w2131.html>

مقدمه:

در آذربایجان در زمینه یافتن، مطالعه و انتشار متون فولکلور کارهای زیادی انجام شده است. با این حال، تحقیقات بسیار کمی در مورد اولین فولکلورهای ما و فعالیت های آنها انجام شده است. اگرچه در مورد خلاقیت های علمی و هنری باباکوهی باکویی تحقیقات گسترده ای صورت گرفته است، اما فعالیت فولکلور او به دلایلی نادیده گرفته شده است. با این حال بسیاری از آثار او را می توان اولین نمونه مطالعات فولکلور ما دانست. اگرچه این آثار به زبان عربی نوشته شده بود، اما باباکوهی باکویی به عنوان یک فولکلورشناس مشهور، متون را جمع آوری می کرد، اطلاعات گسترده ای در مورد راویان ارائه می کرد و گاه نیز تاریخچه ای را که جمع آوری و نوشته بود چاپ می کرد. به عنوان نمونه می توان به اثر «بداية حال الحلاج حلاج» اشاره کرد. از آنجا در می یابیم که باباکوهی باکویی روایات حلاج منصور (۸۵۸-۹۲۱م) را از زبان حمیدین فرزند متفکر بزرگ صوفی در زمانی که در شهر توستر بوده نوشته است. روایاتی که باباکوهی باکویی گردآوری کرده است بسیار ارزشمند و اولین بار در عالم علم درباره حلاج منصور به شمار می رود. این اثر از نظر تاریخ فولکلور ما ارزشمند است زیرا یادداشت هایی ست در مورد اینکه چه کسی، کجا و چه زمانی جمع آوری شده است.

سالانه هزاران زائر و گردشگر به زیارت قبر او می روند. بسیاری نام او و نام و نام خانوادگی پدرش را فراموش کرده اند. از او با نام بابا کوهی یاد می شود. نه ایمانی در کار بود و نه علاقه توریستی که مرا به قبر بابا کوهی کشاند. بابا کوهی - صوفی، عالم، اولین فولکلور بزرگ آذربایجان که هموطن ماست، می خواست فاتحه ای را بر سر قبرش بخوانم. در دوران اتحاد جماهیر شوروی، علمای دینی از تبلیغ منع شدند. با وجود این، مقالات زیادی درباره او نوشته شد و حتی کتابی نیز منتشر شد. چرا که بابا کوهی به عنوان یک فیلسوف صوفی تبلیغ شد نه یک عالم دینی. آنچه در دوره شوروی درباره جهان بینی عالم صوفی نوشته شد، خارج از نفوذ ایدئولوژیک آن زمان نیست. پس از فروپاشی اتحاد جماهیر شوروی، نوشته ها به طور قابل توجهی با نوشته های قبلی تفاوت داشتند. چیزی که من را متعجب کرد این بود که اکثر روشنفکران قشقایی که در شیراز با آنها آشنا شدم، بابا کوهی را یک پارسی شیرازی می شناختند. کمتر کسی می دانست که او از ایالت شیروانشاهان (۸۶۱-۱۵۳۸م) که در جنوب کوه های قفقاز، در قلمرو جمهوری آذربایجان فعلی وجود داشت، آمده است. این مکان که قبلاً از شهر دور بوده، قلمرو روستای جعفرآباد بوده و اکنون در مجاورت شهر قرار دارد. در املای نام و نام خانوادگی بابا کوهی در منابع تفاوت چندانی وجود ندارد. تفاوت جدی در نگارش کنیه او به عنوان باکوی، شیروانی، شیرازی، نیشابوری است. این را می توان طبیعی دانست. معمول است که به افراد مشهور افتخار کنیم، آنها را هموطن و بستگان خود بدانیم. هومر، یونس امره و دیگران .

تعداد کسانی که از آذربایجان به کشورهای اروپایی، آمریکای دور، ژاپن و چین رفتند، بسیار بیشتر از کسانی بود که به شیراز رفتند. اما در قرون وسطی که مردم با کاروان ها رفت و آمد می کردند، ارتباط شیراز و آذربایجان نزدیکتر می شد. با وجود گذشت ۲۸ سال از باز شدن مرزها و لغو روادید از سوی جمهوری اسلامی ایران، هموطنانی که به شیراز می آیند کم هستند. بسیاری از آنها به دلیل ناآگاهی به اینجا نمی آیند. در جلد اول دایره المعارف شوروی آذربایجان آمده است :

بابا کوهی باکویی (نام مستعار محمد، یا محمدعلی بن عبدالله، ۹۴۸-۱۰۵۰) (شاعر، فیلسوف آذربایجانی به کشورهای شرقی از جمله ایران، عربستان، هند و غیره سفر کرد)، مدتی در نیشابور ایران زندگی کرده و سپس در شیراز... او پیش از این در جایگاه اسلام ارتدوکس ایستاد. وی اولین نظریه پردازان باطن بود. پانتئیسم ماتریالیستی که اساس دیدگاه های فلسفی اوست، شباهت هایی با دین زرتشتی دارد و مفاد جداگانه ای از آموزه های امپدوکلس و فیثاغورث... «انذار به غافلان» و «ابتدا و پایان زندگی حسین» «منصور بن الحلاج» در آن وجود دارد. (توسط خاورشناس لویی ماسینیون به فرانسوی ترجمه شده است.) همراه با ترجمه (۱۹۱۴، پاریس) (ASE, 1976:517)، آذربایجان سووئت انسکلپدی سی، جلد اول.

۱. حاجی زین العابدین شیروانی که قبر بابا کوهی را تعمیر کرد

سنگ قبری که پس از دفن بابا کوهی بر روی قبر او گذاشته شده تا به امروز باقی نمانده است. محققان در منابع قرن یازدهم هیچ اطلاعاتی در مورد تولد، مرگ و محل تولد او نیافتند. حاجی زین العابدین شیروانی (۱۷۸۰-۱۸۳۸) که از هند به شیراز آمده بود، قبر بابا کوهی را زیارت کرد. از بی توجهی به قبر عالم صوفی سخت اندوهگین شد. به گفته نورالدین کرم اف، حاجی زین العابدین شیروانی که در مدت ۴۰ سال ۶۰ هزار کیلومتر را پیموده است، اشعاری را با تخلص «تمکین» سروده و حدود ۱۵ سال از مرشدهای دراویش نعمت الهی متخلص به مستعلی شاه بوده، اما عمدتاً به عنوان یک مسافر شهرت داشته است. حاجی زین العابدین شیروانی پس از هشت سال سفر به هند در سال ۱۸۰۹ وارد شیراز شد. اما او مدت زیادی در اینجا نمی ماند. (Karamov, 1977:20) حاجی میرزا حسن روکی زاده (آدمیت) از علمای ایران از دومین سفر خود به شیراز خبر می دهد. وی می نویسد حاجی زین العابدین شیروانی از شیوخ فرقه نعمت الله در سال ۱۲۳۴ هجری قمری (۱۸۱۵م) محلی به نام بابا کوهی را در حوالی شیراز برگزید. بابا به درخواست رحمتعلیشاه از دراویش نعمت الله از کوه به شیراز نقل مکان کرد. او تا مارس ۱۸۲۶ با وقعه های مختلف در شیراز زندگی کرد. (Karamov, 1977:18) اگرچه بسیاری از قضات استان حاجی زین العابدین شیروانی را آزرده خاطر کرده، روحانیون محافظه کار نظرات منفی در مورد او ایجاد کردند، اما پس از به قدرت رسیدن محمدشاه (سلطنت ۱۸۳۴-۱۸۴۸) نگرش نسبت به مسافر تغییر کرد. در سال ۱۸۳۴ شاه روستایی در نزدیکی شیراز با درآمد سالیانه هزار تومان به او داد. در سال ۱۲۴۸ (م. ۱۸۳۲-۱۸۳۳)، فرزندان سیاح، جلال الدین محمد، و دو سال بعد، حسام الدین علی به دنیا آمدند. (Karamov, 1977:28-29) نورالدین کرم اف در نقل قولی از اثر معصومی شاه شیرازی، دوست صمیمی جهانگرد، «طریق الحقایق» می نویسد: «عموی بزرگم حاجی محمدتقی چنین نقل می کند: «وقتی همسر حاجی زین العابدین شیروانی برای آخرین بار به مکه رفت، من با او بودم. زمانی که ما به جده نزدیک می شدیم درگذشت. جسد او را به جده آوردم و در قبرستان اممینا حوا در شهر دفن کردم. (Karamov, 1977:32) «پس از این واقعه که در زمستان ۱۸۳۸ اتفاق افتاد، حاجی محمدتقی که سفر حج خود را به مکه تمام کرد، خانواده مسافر را به شیراز بازگرداند. آثار این مسافر «ریاض الجنه» (۱۸۲۲)، «حدیقه السیاحه» (۱۸۲۷) و «بستان السیاحه» (۱۸۳۲) نقش منبع ارزشمندی برای جغرافی دانان، مورخان، قوم نگاران، فیلسوفان (کرموف، ۱۹۷۷) دارد. با توجه به واقعیت ها به این نتیجه می رسیم که از نظر تاریخی رابطه نزدیکی بین شیروان و شیراز وجود داشته است. حاجی زین العابدین شیروانی در راه شیراز در محلی که به نام بابا کوهی مرتبط است زندگی می کند و در سال ۱۲۳۶ ق (۱۸۲۰-۱۸۲۱م) در اینجا ازدواج می کند. به محض اینکه در شیراز بود، وضع مالی او بهبود یافت، قبر صوفی بزرگی را که هموطن خود بود، آراسته و بر آن سنگ قبر گذاشت. ۲۲ سال پس از آن قاضی استان فارس، طهماسب میرزا، یادبودی بر سر قبر ساخت.

۲. نظرات مختلف در مورد تولد بابا کوهی

در منابعی که در زمان بابا کوهی نوشته شده است، محققین هیچ اطلاعی از محل و سال تولد او نیافته اند. در ASE نوشته شده است که عالم بزرگ صوفی در سال ۹۴۸-۱۰۵۰ در دایره المعارف اسلامی در سال ۹۴۷-۹۵۴ متولد شد و در سال ۱۰۵۰ درگذشت. در مقاله بابا کوهی باکویی در ویکی پدیا، بدون ذکر منبع اشاره می کنند که عالم صوفی در سال ۹۳۳ (۹۳۴) - ۱۰۷۴ می زیسته است. ذاکر ممدوف می نویسد: «بر اساس اطلاعاتی که منابع اولیه ارائه کرده اند، تاریخ وفات متفکر تقریباً به سال ۱۰۳۷ می رسد. محمد باکوی در اواخر عمر خود (پس از ۹۰ سالگی) به غاری نزدیک شیراز بازنشسته شد و در آنجا زندگی کرد» (ممدوف، ۱۳۸۵: ۶۰). سپس معلوم می شود که ذاکر ممدوف بر این عقیده است که بابا کوهی قبل از سال ۹۴۷ متولد شده است. م. نظیف شاهین اوغلو در مقاله «کوهی شیرازی» در جلد بیست و ششم دایره المعارف اسلامی می نویسد: «در سال های ۳۳۶-۳۴۳ (۹۴۷-۹۵۴) در شیراز به دنیا آمد .

نشان دادن او به عنوان محمد اشتباه است. این اشتباه برگرفته از دو نسخه خطی کتاب به نام شیدالیزار است از آنجا که بخش زیادی از عمر خود را در دامنه کوهی در شمال شیراز گذرانده است، به کوهی (کوهی) معروف است. نام پدر بزرگش باکویه (باکویه) به مرور زمان در زبان مردم شیراز بابا شد و سعدی شیرازی او را بابا کوهی نامید و در بستانش (منظور از «بوستان» سعدی شیرازی است) او را ستود» (شاهین اوغلو، ۲۰۰۲: ۳۴۷). به گفته ویکی پدیا، بابا کوهی ۱۴۰ سال زندگی کرد. این به هیچ وجه قانع کننده به نظر نمی رسد. اولین و معتبرترین منبع درباره بابا کوهی، اثر «نفحات الانس من حضرات القدس» عبدالرحمن جامی (۱۴۱۴-۱۴۹۲) شاعر و محقق بزرگ شرق است. این اثر از فارسی به ترکی ترجمه و در سال ۱۹۷۱ در استانبول منتشر شد. جای تعجب است که محققانی مانند نظیف شاهین اوغلو که فرقه های اسلامی را به خوبی می شناسد، می نویسند: «نام جد بزرگش باکویه (باکویه) به مرور زمان در زبان مردم شیراز بابا شد. در لغت نامه های تصوف نوشته شده است که واژه «پدر بزرگ» به معنای پدر معنوی، مرشد، رئیس فرقه و رهبر به کار رفته است. (Göyushov, 2001:41) در کتاب «فرهنگ فرهنگ عامیانه و ادبیات تصوف» که به طور مشترک توسط معرفه حاجیوا و مهمت ریختیم تهیه شده است، اندکی اطلاعات بیشتر در مورد واژه «بابا» آمده است. محققین می نویسند: «مردانی که در خور احترام پدر، شیخ، مرید... خلفا و مریدان احمد یسوی که به سرزمین آناطولی می آمدند بابا نیز خوانده می شدند. در تصوف به مردانی که وارد راه سیر و سلوک می شوند، بر نفس خود غلبه می کنند، در نفس خود می میرند، در روح زنده می شوند و برای جامعه مفید می شوند، بابا می گویند... این اصطلاح به عنوان خطاب برای شیوخ بکتاشی به کار می رود. اماکن و پیری با نام بابا چه در آذربایجان و چه در ترکیه مربوط به تصوف ... نام اماکن و مقبره هایی مانند بابا سامیت پیری، سلطان بابا پیری، بابا دیلیم پیری، شیخ بابا پیری (آذربایجان) هستند. که در این مکان ها زندگی می کردند یا دفن می شدند. آنها نام هایی هستند که یاد درویش را زنده نگه می دارند (Hajiyeva, ۲۰۰۲: ۱۰۰)»

Rikhtim, 2009:59). بابا ارسلان، بابا سرخس، بابادهقان، بابا الیاس، بابا اسحاق، بابا صمیت، بابا طاهر اوریانی، بابا فرج، بابا کمیل خجندی و آیا واژه بابا در نام ها از این نشأت گرفته است که نام باکویه (باکویه) در زبان مردم شیراز به «بابا» تبدیل شده است؟ بدیهی است که باکویه (باکویه) باباکوهی نشده است. بابا رئیس فرقه است و کوهی به معنای کوه نشین است. عبدالرحمن جامی (۱۴۱۹-۱۴۹۲) از شیروانی کبیر و شیروانی صغیر در اثر «نفحات الأنس» (دوستی دمیده از نفس های مقدس) نام می برد. در مقاله «ابوسعید ابوالخیر» در جلد دهم دایره المعارف اسلامی نشان می دهد که در قرون ۹ تا ۱۰ هجری قمری محیط وسیع صوفیانه در خراسان وجود داشته است. ابونصیر شیروانی یکی از شاگردان ابوسعید ابوالخیر که در میان صوفیان جایگاه مهمی داشت، تکیه ای در آذربایجان گشود و تعداد زیادی از شاگردان را دور خود گرد آورد (Yazıcı, 1994:220-222, 10).

پروفسور مهرعلی اف بر اساس منابع کتاب «بابا کوهی باکوی و پیرحسین شیروانی» نتیجه می گیرد که ابوعبدالله محمد بن معروف به شیروانی کبیر باباکوهی همان عبدالله باکوی و شیروانی صغیر برادر کوچکتر او حسین شیروانی است (مهرعلیف، ۲۰۱۲: ۱۵). به گفته مهرعلی اف، بابا کوهی باکوی، برادر پیر حسین شیروانی، وزیر معروف شیروانشاه منوچهر (مقبره وی در حاشیه رودخانه پیرسات نیز زیارتگاهی در نزدیکی روستای نواحی است) در سال ۹۳۳-۹۳۴ به دنیا آمد. نام باباداغ که ۳۶۳۲ متر از سطح دریا ارتفاع دارد و در تابستان هزاران نفر از آن بازدید می کنند، از بابا کوهی گرفته شده است (مهرعلیف، ۱۳۸۱: ۳۷).

۳. اختلاف نظر درباره آثار بابا کوهی

عباسقلی آقا باکیخانف، علی اژدر سعیدزاده، ذاکر ممدوف، سارا آشوربیلی، سولماز رضاقولوزاده، نورالدین کرموف، مسی اقا محمدی، سنان ابراهیم اف، نایله ولیخانلی، فضولی بیات و دیگران آثار علمی او حاوی اطلاعات ارزشمندی درباره بابا کوهی است. سارا خانم آشوربیلی در کتاب «تاریخ شهر باکو: دوره قرون وسطی» و «دولت شیروانشاهان» در تحقیقی درباره تاریخ حکومت شیروانشاهان از بابا کوهی نام می برد. در کتاب «تاریخ شهر باکو: دوره قرون وسطی» "بابا کوهی باطنی است. اما دامنه باطنی آنقدر گسترده است که باید به طور خاص روی این موضوع تمرکز کرد... آنها معتقدند که او صوفی است. برخی از محققان تصور می کنند که او قلندر بوده است. قلندریان در همه مسائل با صوفیان موافق نبودند." (اشوربیلی، ۱۳۷۷). از جمله آثار فلسفی بابا کوهی باکوی که به زبان عربی به دست ما رسیده است، می توان به «اخبار العارفین»، «اخبار الغالین»، «بدایات حال الحلاج» و غیره اشاره کرد. بعدها توسط نویسندگان در کتاب «دولت شیروانشاهان» می خوانیم: «او (یعنی بابا کوهی) در اوایل جوانی نزد شیخ معروف ابوعبدالله خفیفی (متوفی ۳۷۱ م) ۹۸۱/۲ از رهبران فرقه اشعری درس خواند. بابا کوهی که کلام سنتی را با تمام ظرافت های آن مطالعه کرده بود، به گردش در کشورهای مسلمان پرداخت و احادیث و اطلاعاتی در مورد شخصیت های برجسته

اسلام جمع آوری کرد. او به نیشابور، مرکز تعلیم صوفیانه در قرن دهم و یازدهم آمد و با نمایندگان برجسته تصوف - ابوسعید بن ابوالخیر السلمی و دیگران ملاقات کرد. او در سال ۴۱۲ هجری قمری (۲۱/۱۰۲۱م) پیر خانقاه نیشابور شد. چند سال قبل از مرگش به شیراز آمد و در غار کوهستانی زندگی کرده گوشه نشین شد. او در سال ۴۴۲ (۱۰۵۰ م) در آنجا درگذشت... به گفته حمدالله قزوینی، وی برادر پیرحسین شیروانی بود که مقبره و خانقاه او در نزدیکی شاماخی و در حاشیه رودخانه پیرسات قرار دارد (آشوربیلی، ۲۰۰۶: ۱۰۶). لازم به ذکر است که یوگنی برتلز، علی اژدر سعیدزاده، سولماز رضاقولوزاده، عیبالی مهرعلیف و... از این اطلاعات در «تاریخ گزیده» (ص ۷۸۵) حمدالله قزوینی (م ۱۲۸۱-۱۳۴۶م) استفاده کرده اند.

تقی موسوی بیان می کند که در کنار آثار بابا کوهی، اثری به نام «حکایات الصوفیه» نیز وجود دارد (موسوی، ۱۹۶۷: ۶۰) ذاکر ممدوف می نویسد که یکی از نسخه های خطی «حکایات الصوفیه» در کتابخانه ایاصوفیه استانبول نگهداری می شود. در برخی منابع، محمد باکوی نیز به عنوان نماینده اشعریه (یعنی تشیع ۱۲ امامی - ع) نشان داده شده است. جمع آوری احادیث توسط متفکر دلیل بر این است که وی از عالمان فقه و عالم اهل سنت بوده است (ممدوف، ۱۳۸۵: ۶۰). حبیب الله عماد محقق ایرانی در حین بازسازی خانه خود، صندوقچه ای با چند نسخه خطی در دیوار پیدا می کند. یکی از آن دست نوشته ها «دیوان» است که به فارسی نوشته شده است. حبیب الله عماد با خواندن این دیوان به این نتیجه می رسد که این کتاب مال بابا کوهی است. بدین ترتیب، این تصور که «دیوان» فارسی باباکوهی پیدا شده است، بسیار رواج یافته است. یوگنی برتلز یکی از دانشمندان بود که این ایده را منتشر کرد. سولماز رضاقولوزاده که کتابی درباره جهان بینی باباکوهی نوشته است، می گوید «دیوانی» متعلق به باباکوهی است و به اثر یوگنی برتلز «تصوف و ادبیات صوفیانه» استناد می کند. فضولی بیات می نویسد: «بابا کوهی باکوی از نویسندگان نخستین «دیوان» صوفیانه به زبان فارسی نیز سه رساله به زبان عربی نوشته است. جهان بینی بابا کوهی که از لحاظ ملیت ترک است با صوفیان ایرانی قرون وسطی تفاوتی ندارد. از سوی دیگر، مفاهیم قوی مربوط به آیین زرتشتی در بخش هایی از اثر (آتش پرستی، پرستش خورشید و...) نشان می دهد که بابا کوهی آیین محلی را به خوبی می شناسد (بیات، ۱۳۹۰: ۹۵).

همانطور که دیدیم، سولماز رضاقولوزاده و فضولی بیات در هنگام صحبت از "دیوان" بابا کوهی به یوگنی برتلز استناد می کنند. یوگنی برتلز می نویسد: «به اعتقاد عمیق من، «دیوان» کوهی در واقع متعلق به شیخ دانشمند به نام ابن باکویه است» (رضاقولیوا، ۱۹۷۸). از قول محقق معروفی چون یوگنی برتلز معلوم می شود که وقتی می گوید «دیوان» متعلق به بابا کوهی است، منبع جدی نشان نمی دهد، و به نوشتن «به اعتقاد عمیق من» بسنده می کند. بیش از صد سال از زمانی که یوگنی برتلز اثر خود را "صوفی گری و ادبیات صوفیانه" نوشت، می گذرد. در طول سالیان متمادی، محققان در مورد تصوف تحقیقات زیادی انجام داده اند. به گفته یکی از آن محققین - ذاکر ممداف که عمر خود را صرف تحقیق در مورد تاریخ فلسفه آذربایجان کرده است، «اینکه رضاقولوخان هدایت در قرن نوزدهم، دیوان شعری از علی شیرازی، شاعری با تخلص که انسان و کوهی، را به باکویی نسبت داده،

دور از واقعیت است.. آن «دیوان» که تشیع را به شدت تجلیل می کند، از نظر محتوا و سبک با قرن شانزدهم مطابقت دارد» (ممدوف، ۲۰۰۶: ۶۱). این نظر ذاکر ممدوف قانع کننده است: اولاً؛ آثار بابا کوهی به زبان عربی نوشته شده است. در منابع قرون وسطی منبعی از نگارش او به زبان فارسی وجود ندارد. ثانیاً وجود اشعار ترویج تشیع در «دیوان» که به سبکی متعلق به شاعران قرن شانزدهم سروده شده است، دلیلی بر این می دهد که بگوییم این اثر متعلق به باباکوهی نیست. م. نظیف شاهین اوغلو نیز می نویسد: «اما گفته می شود که بیشتر اشعار این دیوان حتی متعلق به او (بابا کوهی- ع.ش.) نیست» (شاهین اوغلو، ۱۳۸۱: ۲۶). حیف که م. نظیف شاهین اوغلو نام پژوهشگرانی را که می گویند اشعار «دیوان» متعلق به بابا کوهی نیست، نمی نویسد.

۴. دانشمندانی که بابا کوهی با آنها دیدار کرده

تحسین یازجی می نویسد که ابونصیر شیروانی یکی از شاگردان ابوسعید ابوالخیری که جایگاه مهمی در میان صوفیان خراسان داشت، در آذربایجان تکیه ای افتتاح کرد و تعداد زیادی از شاگردان در اطراف این تکیه جمع شدند- (Yazıcı, 1994: 220-222 ج ۱۰). (پروفسور ایبالی مهرعلیف بر این عقیده است که رهبران این مریدها به نام شیروانی کبیر مسمی به بابا کوهی و برادر کوچکترش حسین شیروانی به نام شیروانی صغیر هستند (Mehraliev, 2002:37) محمد بن عبدالله باکوی پس از مدتی اقامت در شیروان به کشورهای شرق سفر کرد و به شهر شیراز رسید و در آنجا شاگرد ابوعبدالله بن خفیفی شد. او فوراً مورد محبت شیخ و شاگردانش قرار گرفت و به عنوان یکی از نمایندگان برجسته شعر صوفیانه شناخته شد. پس از مرگ شیخ، تکیه را خود رهبری می کند. باکویی در سال ۹۸۲/۹۸۱ م شیراز را ترک کرد و به بغداد و نیشابور رفت. همچنین گفته می شود که وی در سال های ۹۸۸-۹۹۰ م در شیروان زندگی می کرده است. محیط نیشابور تأثیر شدیدی بر او دارد. زیرا در آن زمان خراسان مهد تصوف به شمار می رفت. صوفیان بزرگ نیز در آن منطقه زندگی می کردند. آن دانشمندان را غالباً هفت ستاره خراسان، هفت پیر می نامند. هفت پیر به معنای سلطان دین اسلام حضرت ابراهیم ادهم، سلطان دین اسلام و نیز علما بایزید بسطامی صاحب «کتاب الاکتاب» صاحب کرامات و مقام ابوالفاضل سرخس است. (سرخس بابا)، پیر مقدس حضرت ابوسعید ابوالخیر، حضرت خواجه عبدالله، که تفسیر بزرگی بر «قرآن شریف» نوشته است. مراد از انصاری، پیر بزرگوار، حضرت ابوالحسن خرقانی، علمای معروف، پیر بزرگوار، حضرت فخرالدین عطار نیشابوری بود. عباسقولو آقا باکیخانف در اثر خود «گلستان ارم» می نویسد: «به گفته مورخان، شیخ ابوعبدالله علی بن محمد باکیلی هم در زمینه علوم دنیوی و هم در زمینه علوم معنوی ممتاز بود. وی در کودکی از یکی از برجسته ترین علمای زمان خود، شیخ عبدالله خفیف، شیخ ابوالقاسم قوشیری و دیگران درس گرفت و با شیخ معروف ابوسعید ابوالخیری وارد مناظره علمی شد. شیخ ابوالعباس نهاوندی که قدر دان علم او بود، مدتها با او ارتباط داشت. در سالهای پایانی عمرش بازنشسته شد و در غاری نزدیک شیراز سکونت داشت، تحصیلکرده ترین دانشمندان

شرق به دیدارش می آمدند. او در سال ۱۰۵۱ مورد رحمت خداوند قرار گرفت» (باکیخانوف، ۱۹۷۰: ۱۳۸). محمد بن عبدالله باکوی که با چنین علمایی ملاقات، گفتگو و آموختن داشت، پس از مرگ ابوعبدالرحمن سلمی ناگزیر به رهبری اهل بیت او شد. با این حال زیاد آنجا نمی ماند، به شیراز برمی گردد. عظمی بیلگین در کتاب «ادبیات تصوف و تکیه» (بیلگین، ۲۰۰۳: ۲۹۶) بر اساس اثر یوگنی برتلز «تصوف و ادبیات صوفیانه» می نویسد که بابا کوهی با حلاج منصور (۸۵۸-۹۲۱) در بغداد ملاقات کرد. مسی آغا ممدلی تلاش زیادی کرده است تا اثر بابا کوهی «بدایه حلاج - حیات و مرگ حلاج» را به زبان ما برگرداند و توضیحات مبسوطی نوشت و از آنجا دریافتیم که بابا کوهی با حمد پسر حلاج منصور آشنا شده است در شهر توستر آنچه را که حمد در مورد پدرش بابا کوهی گفته است، با دقت در مورد حلاج منصور (۸۵۸-۹۲۱) نوشته است. یک منبع ارزشمند (URL-4) است که از این اثر مشخص می شود که محمد عبدالله اوغلو یک مجموعه دار جدی بوده است. او از اصطلاحات امروزی برای تحلیل مطالبی که جمع آوری می کرد استفاده می کرد. از این موضوع می آموزیم که داستان ها و خاطرات حلاج منصور (۸۵۸-۹۲۱) از چه کسانی و از کجا جمع آوری شده است. سولماز رضاقولوزاده درباره محیط صوفیانه نیشابور می نویسد: «در اینجا از یک سو شاگردان شیخ بایزید البسطامی که دعوت به وجد می کردند، «از ملاقات با خدا لذت می برند»، «مست عشق الهی (عربی: سکر)» و از سوی دیگر شاگردان شیخ جنید البغدادی که خطری برای صوفیان در «خلسه» و «مست» می بیند پیروانی داشت. شاگردان جنید تنها راه صحیح صوفی را در «هشیاری» (عربی: خطا)، «عبادت آرام و هوشیار» می دیدند. در منابع از دوستی باکوی با محقق خراسانی ابوعبدالرحمن سلمی و ابوالقاسم قشیری، اختلافات علمی وی با ابوعباس نهاوندی (در آن اختلافات نهاوندی به برتری باکوی اعتراف کرد) و نیز ارتباط مستقیم وی با شیخ صوفی ابوسعید ابوالخیر اشاره شده است. ابوسعید بن ابوالخیر نیز که در آن زمان محبوبیت زیادی پیدا کرد، ارائه شده است» (رضاقولیوا، ۱۹۷۸)

۵. بازگشت دوباره بابا کوهی به شیراز

بسیاری او را به دلیل فعالیت شدیدی که در سالهای اقامت در نیشابور و ملاقات و تبادل نظر با دانشمندان و علمای بزرگ داشت، نیشابوری می دانستند و لقب نیشابوری را نوشتند. در مورد اینکه آیا عالم بزرگ صوفی که یوگنی برتلز نام و تخلص او را شیخ محمدعلی ابوعبدالله محمد بن عبدالله بن عبیدالله بن احمد شیروانی باباکوهی (URL-5) از نیشابور به شیروان نوشته است، منبع جدی در دست نیست. ذاکر ممداف می نویسد: «محمد باکوی پس از ۹۰ سالگی در پایان عمر خود در غاری در نزدیکی شیراز نشسته و در آنجا زندگی کرد. (Mammadov, 1986: 6-10) سفر پیرمرد ۹۰ ساله ای که با کاروان از شیروان به شیراز می رود چندان باورکردنی به نظر نمی رسد. بنابراین محمد عبدالله اوغلو قبل از ۹۰ سالگی به شیراز رفته است. اگر در نظر بگیریم که در گذشته مردم در سنین جوانی بر اثر بیماری های عفونی، بلایای طبیعی، جنگ و قحطی ناشی از آن می میرند،

در آن صورت تردید وجود دارد که بابا کوهی بیش از ۱۰۰ سال عمر کرده باشد. امروزه می توان بر اساس مجموعه در گور، پرتله ای از فرد متوفی را به دقت ایجاد کرد و از نمونه استخوان او می توان جنسیت، سن، نژاد و حتی متعلق به چه نسلی را مشخص کرد. حیف است که تاکنون قبر آن عالم بزرگ صوفی را باز نکرده اند و حقایقی را درباره او تحقیق نکرده اند. به گفته خواجه عبدالله انصاری از علمای مشهور مشرق زمین، بابا کوهی باکوی ۳۰ هزار داستان و ۳ هزار حدیث جمع آوری کرد. از آنجایی که احادیث گردآوری شده توسط وی روحیه صوفیانه دارد، علمای محافظه کار اسلامی با این احادیث برخورد جدی نمی کردند. در عصر ضبط صوت، میکروفون و دوربین امروزی، به ندرت می توان فولکلوریست را یافت که ۳۰-۳۵ هزار متن را جمع آوری کرده باشد. با توجه به ابتدایی بودن کاغذ و مداد، سختی شرایط کار، یعنی نوشتن در مسافرت ها، زیر نور شمع، این کار، کار بسیار سختی است. به گفته نورالدین کریم اف (URL-3) که مؤلف مطالعات ارزشمندی درباره مسافر حاجی زین العابدین شیروانی است و عیالی مهرعلیف نویسنده کتاب «بابا کوهی باکوی (نیشابوری، شیرازی) و پیرحسین شیروانی» (مهرعلیف، ۲۰۰۲: ۳۷) بابا کوهی ۳۰-۴۰ سال از ابوریحان بیرونی و ۵۰۰ سال قبل از کوپرنیک درباره منظومه شمسی و مرکز جهان اظهار نظر کرده است.

۶. درباره مکان های مرتبط با نام بابا کوهی

کسانی که در مورد بابا کوهی می نویسند لقب او را شیروانی نشان می دهند. اگر چه نام شیروان در بسیاری از جاها یافت می شود، اما سه مورد از آنها مشهورتر است. یکی از آنها ناحیه شیروان است که در جنوب کوههای قفقاز - در آذربایجان واقع شده است و ایالت شیروانشاهان که در سالهای ۸۶۱-۱۵۳۸ میلادی وجود داشته در این ناحیه تأسیس شده است؛ دوم آبادی شیروان در شمال جمهوری اسلامی ایران امروزی در نزدیکی دریای خزر است. سومی شیروان در استان سیرت کنونی ترکیه است. در کنار اینها، تعدادی نامهای جداگانه مربوط به شیروان (شیروانجیک، شیروانلی، دره شیروان و ...) وجود دارد. این در حالی است که اکثریت قریب به اتفاق دانشمندان، سرداران، شاعران و سیاحانی که تخلص شیروانی را بر خود نهاده اند، افراد وابسته به منطقه شیروان آذربایجانی هستند. پس از استقلال آذربایجان، تعداد مقالات روزنامه نگاری که درباره بابا کوهی نوشته می شود نیز افزایش یافته است. این نوشته ها هر چند در معرفی عالم بزرگوار حائز اهمیت است، اما گاه به افراط کشیده می شود هر جا زیارتگاهی به نام بابا دیده می شود سعی می کنند آن را با بابا کوهی تداعی کنند. به عنوان مثال، زیارتگاهی در دامنه کوروفداغ در نزدیکی شهرک قاراجالا در منطقه سالیان وجود دارد. اخیراً این مکان که زائرین حرم آن را حضرت بابا می نامند به نام بابا کوهی منتسب شده است. الدار قمرلی، مشاور مرکز فرهنگی شهر شیروان به اسپوتنیک گفت: تنها دلیل تقدیس این مکان این است که بابا کوهی که در کشورهای خاورمیانه به عنوان مسافر، شاعر و فیلسوف بزرگ شناخته می شود، مدتی در اینجا زندگی

می کرد. با این حال، باورهای چند صد ساله مردم و سنت هایی که اساساً بدون تغییر از نسلی به نسل دیگر منتقل شده است را نمی توان بی اساس دانست. بین واغام و دره رودخانه پیرسات ۳۰-۳۵ کیلومتر فاصله است. شاید واقعاً بابا کوهی ابتدا در آنجا ساکن شده و سپس به این غار نقل مکان کرده است. (URL-3) «می توان گفت اظهار نظر درباره شخصیت های تاریخی با «شاید» از علم دور است. چنین افکار و قضاوت هایی باعث سردرگمی می شود. بابا نامی است که به رهبر فرقه صوفیه، مرید داده شده است. در مناطق قوبا، شبران، شاماخی، اسماعیلی مقبره ها و قبرهایی با نام بابا فلان وجود دارد. اینکه باباداغ به نام بابا کوهی نامگذاری شده است صحت ندارد. علاوه بر باباداغ در جنوب شرقی رشته کوه قفقاز، کوه های باباتاو در استان سورخان دره جمهوری ازبکستان، جایی که ترک ها در آن زندگی می کنند، بین رودخانه های سورخان دره و کافرنگان و همچنین کوه باباتاو در منطقه جانکوی کریمه وجود دارد. در آتاتولی، در جنوب شرقی منطقه فتحیه، بین دیزلی و موغلا، در جنوب غربی مخزن آب کمر، بین مناطق اریلی و دئوره ک در دریای سیاه و غیره. می بینیم که نام های کوه ها در مناطق باباداغ نیز خوانده می شود

(ASE, 1985:288, vol. 1) در سال ۱۹۹۰-۱۹۹۳، باستان شناس F. Ibrahimov در حین کاوش در نزدیکی قلعه دختر بقایای ساختمانی را یافت و در سال ۱۹۹۸، زمانی که کار خود را ادامه داد، دیوارهای سالم دو اتاق آشکار شد. در حین کاوش در کف اتاق بزرگ، محرابی را کشف کرد که در طاقچه ای طاق نما در جنوب غربی دیوار در ضلع غربی قرار داشت. مشادی خانیم نعمتوا متن الفبای عربی را که به خط کوفی بالای محراب نوشته شده بود، با عنوان «قدرت از آن خداست» خواند. به گفته باستان شناس F. Ibrahimov، بقایای ساختمانی که او کشف کرد یک مسجد بود. وی معتقد است این مسجد که در قرن یازدهم ساخته شده است، مسجد باباکوهی باکوئی است. (URL-2) در مورد نام مستعار بابا کوهی هم در منابع تاریخی و هم در افسانه های رایج آنقدر اطلاعات وجود دارد که این که همه آنها در مورد یک شخص تاریخی هستند، هر از گاهی محل بحث و مناقشه شده است.

نتیجه گیری:

بابا کوهی که در سال ۱۰۵۱ میلادی درگذشت، در نزدیکی غاری که در آن زندگی می کرد به خاک سپرده شد. در زمان خلیفه قائم (۱۰۳۱-۱۰۷۵) می توان گفت که تنها صاحب قدرت سلسله دیلمب بویه بودند. چون سران این سلسله به بابا کوهی علاقه زیادی داشتند، بر مزار او مقبره ای ساختند. در قرون بعدی مقبره بر اثر بی توجهی فرو ریخت. هنرمندان بزرگ شرق مانند نظامی گنجوی، سعدی، حافظ، عبدالرحمن جامی، نسیمی، سید عظیم شیروانی اشعاری را به او تقدیم کردند و در آثار خود از بابا کوهی

یاد کردند (URL-6). فضولی بیات موضوع ملیت بابا کوهی را این گونه روشن می کند: «باید گفت که استان تاریخی خراسان که قلمرو ترکمنستان، افغانستان و ایران کنونی را در بر می گیرد، از اوایل قرون وسطی دو زبانه بوده است... البته مکتب صوفیانه خراسان را فقط نمی توان تصوف ترکی فهمید. مکتب نیشابور و نمایندگان آن جزء شاخه صوفیه عجم بودند و صوفیان آن را که ملیت ترک دارند (مثلاً بابا کوهی، خرقانی، سهروردی، شیخ محمود شبستری و...) را نمی توان شاعر یا فیلسوف صوفی ترک دانست. حتی دراویش فرقه نقشبندی که در منطقه بخارا به وجود آمدند، دو زبانه بودند (بیات، ۱۳۹۰: ۸۷). به نظر ما دوزبانه بودن این افراد، قرارگرفتنشان در صنف صوفی ترک را منتفی نمی کند. کسانی که آذربایجان را در شیراز ترک کردند، در قرون بعدی مانند زمان باباکوهی به زندگی خود ادامه دادند. انتقال ترکان از آذربایجان به استان فارس در دوره صفویه باعث افزایش تعداد و نفوذ آذربایجانی ها در آنجا شد. گفته میشود که تعداد قشقایی های ساکن شیراز و استان های اطراف از ۲.۵ میلیون تا ۵ میلیون نفر است. اطراف مقبره باباکوهی باکوی واقع در شیب سمت چپ جاده شیراز به اصفهان، پنج سال پیش بازسازی شد، پارکی در آن احداث شد، تکه هایی از آثار او بر روی سنگ ها حک شد و محوطه آن به یک منطقه توریستی تغییر کاربری داد.